

15 De eerste boeren: synthese

Annelou van Gijn en Leendert Louwe Kooijmans

In de voorgaande hoofdstukken zijn de verschillende perioden binnen het vroeg- en midden-neolithicum besproken, waarbij diverse deelaspecten, zoals het nederzettingssysteem, het grafritueel en de materiële cultuur, aan de orde zijn geweest. Deze benadering geeft echter onvoldoende zicht op de ontwikkelingen gedurende het hele neolithicum, zoals het neolithisatieproces. Daar zullen we nu meer aandacht aan geven.

ARCHEOLOGISCHE CULTUREN EN ETNICITEIT

Het neolithicum is een periode waarin het archeologische cultuurbegrip opmerkelijk goed werkt. Er is sprake van duidelijk begrensde gebieden met een specifieke materiële cultuur. In de meeste gevallen gaat het om stijlprovincies, die gebaseerd zijn op de vormen en versieringen van het aardewerk. Zo bestaat er een scherpe scheiding tussen het trechterbekeraardewerk ten noorden van de grote rivieren en dat van de Vlaardingengroep in het zuiden. Er is geen sprake van overgangsvormen, en de culturele toewijzing van het aardewerk is vrijwel altijd eenduidig. Deze aardewerkprovincies met hun relatief scherpe begrenzingen zijn in veel mindere mate in latere perioden te herkennen. Het toekennen van een betekenis aan deze archeologische culturen is echter moeilijk. We interpreteren de verschillen in materiële cultuur meestal in etnische zin (de *ethnische Deutung*). Daarbij baseren we ons op antropologische gegevens waarin bepaalde versieringspatronen zijn voorbehouden aan specifieke etnische groeperingen.¹ Veel van dit soort antropologische studies is gebaseerd op sieraden, gegraveerde kalebassen en andere vergankelijke voorwerpen. Helaas moeten prehistorici het meestal doen met vuursteen en aardewerk. De koppeling 'archeologische cultuur = sociale traditie = etnische groep' staat echter sterk ter discussie, onder andere door antropologische studies die aantonen dat de expressie van de eigen identiteit nogal varieert, zowel in de mate waarin dit geschiedt als in de materialen die hiervoor werden gebruikt. Bovendien heeft de koppeling 'materiële expressie = volk' een nare bijmaak gekregen door het werk van vooroorlogse Duitse archeologen, met name Gustav Kossinna, die de archeologische gegevens misbruikten om de vermeende superioriteit van het 'arische ras' te onderbouwen.²

Het cultuurbegrip blijft evenwel een grote rol spelen in het neolithicum-onderzoek. Het bestaan van aardewerkprovincies moet natuurlijk verklaard worden, maar nu op basis van de veel kritischer, moderne inzichten in de wijze waarop groepen mensen hun materiële cultuur gebruiken als expressie van groepsidentiteit. Een antropologische studie naar de Baringo in Oost-Afrika wees uit dat een grotere diversiteit in versieringsmotieven daar onder meer verband hield met voedseltekorten.³ Zo zou ook de bewuste groepsexpressie van sommige neolithische 'culturen' toegeschreven kunnen worden aan een meer dan normale druk op die samenlevingen. Moeten we, als er geen overgangsvormen tussen aardewerkcomplexen gevonden worden, concluderen dat de makers geen of slechts zelden contact hadden, of uitte dit contact zich in andere materiaalcategorieën, zoals kleding, waarop we weinig zicht hebben? Is het misschien zo dat trechterbeker- en

Vlaardingen-mensen wel degelijk betrekkingen onderhielden, die zich evenwel niet vertaalden in aardewerkstijl?

Wat de verschillen tussen grote, homogene aardewerkprovincies met een eigen stijl – zoals die van de bandkeramiek, Rössen, Michelsberg en trechterbeker – tegenover stilistisch veel minder uitgesproken groeperingen zoals die van Swifterbant,⁴ Hazendonk en Vlaardingen betekenden in termen van sociale identiteit, vormt een intrigerend probleem. Kennelijk was de symbolische rol van het aardewerk in de formeel volledig agrarische gemeenschappen veel markanter en explicieter dan bij de groeperingen ‘in de overgang’, met een grote mate van natuurexploitatie en mobiliteit.

NEDERZETTINGSSYSTEMEN

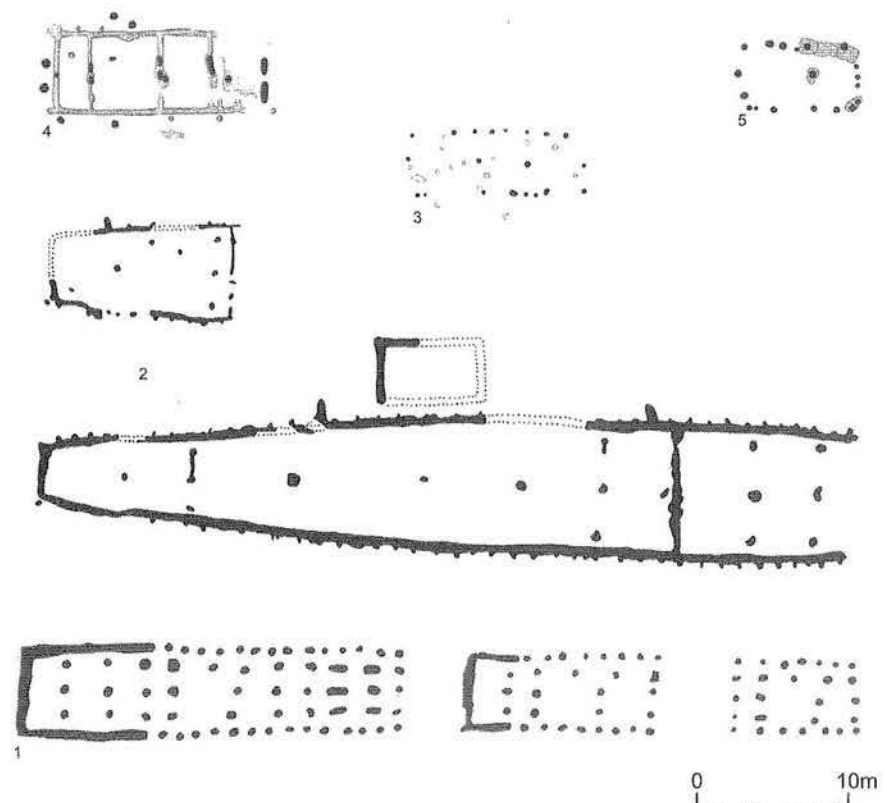
In het neolithicum vond de overgang plaats van mobiele jager-verzamelaars naar sedentaire boeren, van gemeenschappen die een groot natuurgebied exploiteerden naar mensen die zich vooral concentreerden op een relatief klein gebied rond hun woonplaats, daarin veel energie staken en zo een cultuurenclave in de wildernis inrichtten. Er ontstond een contrast tussen natuur- en cultuurlandschap, tussen het gedomesticeerde en het wilde.⁵ Archeologisch is dat in principe zichtbaar in de veranderingen in de nederzettingssystemen en het nederzettingssysteem. Juist voor het neolithicum zijn de vragen naar permanente tegenover seizoenmatige bewoning, naar basisnederzettingen tegenover speciale kampplaatsen, naar residentiële en logistieke mobiliteit⁶ zeer relevant, evenals de kwestie van de representativiteit van de vaak schaarse gegevens. In de praktijk is de beantwoording van die vragen niet zo eenvoudig, omdat de zichtbaarheid van de nederzettingen per landschap en periode zeer wisselend is.

In de lössgordel begint het neolithicum met de markante, langdurig en continu gebruikte bandkeramische nederzettingen. Deze hadden, afhankelijk van de

fig. 15.1

De ontwikkeling van het boerenwoonhuis tijdens het neolithicum, van de grote huizen van de bandkeramiek en Rössen-cultuur naar de kleine huizen van Hazendonk 3, de trechterbekercultuur en de Vlaardingen-groep. Alle op dezelfde schaal (1:500).

5 Vlaardingen-groep	Haamstede- De Brabers
4 trechterbeker	Flögel-Eekhöltjen
3 Hazendonk 3	Wateringen 4
2 Rössen-cultuur	Inden
1 bandkeramiek	

plaatselijke condities, een meer open structuur – zoals in het Duitse Merzbachdal – of een compactere lay-out, zoals op het Nederlandse Graetheide-plateau. Door voortdurende nieuwbouw op schone grond aan de rand van de bestaande bebouwing kon de nederzetting weliswaar enigszins verschuiven, maar zij was in principe plaatsvast. Elke woonplaats bezat een eigen, beperkt territorium, met name voor akkerland, watervoorziening, bouw- en brandhout. Er tekenen zich min of meer duidelijke clusters van gelijkwaardige nederzettingen af, waarvoor we een gemeenschappelijk, ruim exploitatiegebied – of *home range* – veronderstellen. Daarin werd onder meer vee geweid en werden grondstoffen als hardsteen en vuursteen gewonnen.

Het Rössen-nederzettingssysteem was in vele opzichten anders, maar niet fundamenteel verschillend. De nederzettingen zijn compacter en worden vaker verplaatst, maar blijven over een periode van een aantal huisfasen in gebruik. Het is niet duidelijk of de clustering van nederzettingen en de daarbij gedachte sociale samenhang een continuering is van de voorgaande periode.⁷ Het kleinere aantal grotere huizen wijst op grotere sociale basiseenheden, zoals een of enkele *extended families*, uitgebreide families van meer dan twee generaties. Wij nemen aan dat de imposante bandkeramische en Rössener gebouwen bovendien een rol vervulden als materiële manifestatie van de groep in het gebied waarop men rechten deed gelden (fig. 15.1). Zijn het niet juist huis en hof die in de uitgestrekte wildernis het begin van de ‘domesticatie van het landschap’ symboliseren?

In de Michelsberg-periode ontsnappen de ‘gewone’ woonplaatsen ons nog grotendeels. Er valt niets te zeggen over omvang, permanentie en structuren. Dat betekent misschien dat die vluchtiger zijn geworden: korter gebruikt en minder zwaar van constructie. Deze gedachte vindt steun in de hypothese dat deze groepen zich op een hoger organisatieniveau in het landschap manifesteerden. Dit kan worden afgeleid van de grote, omgrachte of anderszins versterkte en afgeschermd ‘centrale plaatsen’, die niet zozeer als woonplaatsen, maar als stamcentra worden opgevat.⁸ Ook de ver uiteengelegen plaatsen met grootschalige, diepe mijnbouw (zie intermezzo E) kunnen – op een nog hoger niveau – opgevat worden als locaties waaraan gemeenschappen in een omvangrijk gebied grote betekenis toekenden. Spiennes in Henegouwen had zo’n positie voor het ‘Chasséo-Michelsberg’ van Noord-Frankrijk en het zuiden van België, de mijnen van Rijckholt voor de Rijnlandse en de Noordwest-groep van de Michelsberg-cultuur. De schaal- en mobiliteitsveranderingen in het nederzettingssysteem zouden wel eens verband kunnen houden met een overigens verder nog moeilijk te onderbouwen integratie met late jager-verzamelaarsgemeenschappen.

Na de Michelsberg-cultuur houdt onze kennis van de nederzettingen praktisch op. De mijncentra blijven ten dele in gebruik en er worden ook nieuwe ingericht. Dit lijkt niet te gelden voor de omheinde ‘stamcentra’, die na deze periode worden verlaten.

De belangrijkste informatie over de nederzettingssystemen van de gemeenschappen in de noordelijke laagvlakte komt uit de delta. Men woonde er op donken, rivier- en kreekoevers, kwelders en kustduinen. Door erosie en overdekking zijn de oudere fasen wat slechter bekend, maar het ziet er steeds meer naar uit dat het Vlaardingen-patroon ook geldig is voor de periode die daaraan voorafgaat.⁹ De cruciale vraag is hier of wij met afzonderlijke gemeenschappen te maken hebben, die in de exploitatie van de delta gespecialiseerd zijn, of met groepen die zich zowel over de zandgronden als over de delta uitstrekken. In de echte wetlands doen de locatiekeuze, de geringe afmetingen en de aard van de vondsten nog mesolithisch aan. Dit geldt ook voor de nederzettingslocaties waar aanwijzingen voor structuren ontbreken of beperkt zijn tot wolken kleine sporen van staken. Het zijn

plaatsen waar jacht en visserij in meer of mindere mate domineerden en waar geen graan zal zijn verbouwd. Het lijken niet-permanente, gespecialiseerde locaties van nederzettingssystemen die gericht zijn op de exploitatie van een aantal ecozones.¹⁰ Ze laten een grote logistieke mobiliteit zien, maar – zoals in het geval van de Swifterbant-sites op het kreekstelsel in Flevoland – ook seizoenmatige verplaatsing van basisnederzettingen. De hoofdnederzettingen van deze gemeenschappen lagen elders, maar deze zijn vooralsnog onzichtbaar. Voor de ‘droge’ componenten denken we vooral aan locaties op de randen van de zandgronden en in de beekdalen, nu overdekt met een dik pakket holocene afzettingen,¹¹ maar ook aan de drogere landschappen van de delta, zoals de kustduinen en de oeverafzettingen in het rivierkleigebied. Daar was permanente bewoning mogelijk. Het sterk agrarische karakter en de kleine, rechthoekige huizen die op enkele locaties zijn vastgesteld, wijzen in die richting.¹² Het zijn overigens kleine, relatief kort gebruikte plaatsen met niet meer dan een of twee huizen, waarin ze overeenkomen met de schaarse gegevens van de hoge zandgronden. Hiernaast is het ook duidelijk dat er gedurende het hele midden- en laat-neolithicum, tot het einde van de bekertijd, op allerlei locaties nog steeds *special activity sites* werden ingericht ten behoeve van jacht en visserij.¹³

In het Limburgse Maasdal leveren de talrijke Michelsberg-sites maar bitter weinig informatie. Van de vindplaatsen die we van verkenningen kennen, zijn vele gemengd. Op de weinige opgegraven locaties ontbreken meestal grondsporen. De trechterbekernederzettingen van Midden- en Noord-Nederland lijken – op basis van Duitse gegevens – klein en kortstondig te zijn geweest: een enkel klein huis, dat bij vervanging over een grote afstand werd verplaatst. Zo’n hoge residentiële mobiliteit kan worden gekoppeld aan een weinig duurzame vorm van akkerbouw: *shifting cultivation*, waarbij mogelijk wel werd geploegd, maar niet werd gemest en waarbij de nederzetting werd verplaatst als het omliggende land was uitgeput. Bijzondere sites, als de ‘veekraal’ van Anloo, waren vastere elementen van het nederzettingssysteem. Rond de Veluwe is in het voorkomen van trechterbekermateriaal en de latere bekergrafheuvels zichtbaar hoe deze eerste landbouwenclaves werden ingericht in de relatief vruchtbare en vochtige gebieden aan de benedenlopen van de beken. Deze werden in de bekertijd uitgebreid. In Drenthe zien we hoe territoria door middel van een of meer hunebedden werden geclaimd en gemarkeerd als voorouderlijk erfgoed. In de bekertijd zullen individuele grafheuvels deze rol overnemen.

Samenvattend lijkt het erop dat er bij de boeren in de lössgordel sprake is van een toenemende residentiële mobiliteit en van een schaalvergroting van de sociale territoria. Ons zicht op de gemeenschappen ten noorden van de löss en het Middengebergte is nog erg vaag. We zien weliswaar op uiteengelegen plaatsen in Europa meer sedentaire jager-verzamelaarsgemeenschappen ontstaan, maar in onze streken ontbreken daarvoor toch de indicatoren, zoals grafvelden en duidelijk langdurig gebruikte woonplaatsen. Het is ook niet mogelijk aan te geven in hoeverre de iets beter zichtbare territorialiteit en mobiliteit van kleinschalige woonplaatsen van de trechterbekercultuur verschilt van de periode daarvoor. Die verschillen zouden wel eens vrij gering kunnen zijn geweest. In de hele periode werden de deltawetlands vanuit seizoenwoonplaatsen geëxploiteerd. Dat wekt de indruk van een langdurige voortzetting van mesolithische tradities.

In alle gebieden – op de löss vanaf de bandkeramiek, op de zuidelijke zandgronden vanaf Michelsberg en in het noorden vanaf de trechterbekercultuur – werd het oerbos geleidelijk vanuit agrarische cultuurenclaves opengelegd, maar de bossen blijven tijdens de hele periode het landschap domineren.

LEVENSWIJZE EN VOEDSELVOORZIENING: HET NEOLITHISATIESPROCES

Het verloop der gebeurtenissen in Nederland en omgeving is alleen goed te begrijpen als wij deze plaatsen in het bredere kader van de ontwikkelingen in heel Noord-Europa. Parallelle ontwikkelingen vonden plaats in Groot-Brittannië en Zuid-Scandinavië. Overal op de Britse eilanden¹⁴ wordt het mesolithicum omstreeks 4000 v.Chr. nogal abrupt afgelost door een vroeg-neolithicum, dat verwant is aan de gelijktijdige culturen op het aangrenzende deel van het vasteland. Er is hierbij lang aan een immigratie van boeren gedacht, maar dit verklaringsmodel is toch niet houdbaar gebleken. Het volledig 'verdwijnen' van het mesolithicum, het optreden van alle nieuwe verschijnselen in korte tijd en tot hoog in het noorden, en de onmogelijkheid om een herkomstgebied aan te wijzen vormen wel de belangrijkste tegenargumenten. Algemeen wordt nu aangenomen dat de jager-verzamelaarssamenleving in korte tijd deze ingrijpende transformatie doormaakte.

In Zuid-Scandinavië¹⁵ ontwikkelde zich parallel aan 'Swifterbant' de Ertebølle-cultuur, die bekend is van de grote schelphopen of *kjökkenmøddinger*. Naast een enkele algemene overeenkomst tussen beide – de technologie en basisvorm van het aardewerk en het gebruik van de doorboorde Rössen-bijlen – zijn er ook fundamentele verschillen. De vuursteenindustrie is volstrekt anders en er is in de Ertebølle-context geen enkele aanwijzing voor het gebruik van graan of het houden van vee. Ook daar vindt omstreeks 4000 v.Chr. een snelle omslag plaats naar een agrarische cultuur, die van de trechterbekers, waarin stilistisch nauwe relaties met zuidelijker streken zijn aan te wijzen, maar waarvoor toch een inheemse ontwikkeling als belangrijkste proces wordt aangenomen.

Zowel in Groot-Brittannië als in Denemarken worden in dit vroege neolithicum grote en prestigieuze grafheuvels voor vooraanstaande individuen uit de samenleving opgeworpen. Er worden ook centrale, omheinde terreinen ingericht voor rituele doeleinden, zoals die hierboven van de Michelsberg-cultuur zijn beschreven. We kunnen van een convergentie van de ontwikkelingen in de lössgordel en Noord-Europa spreken. De ontwikkelingen in het gebied van de Noordwest-

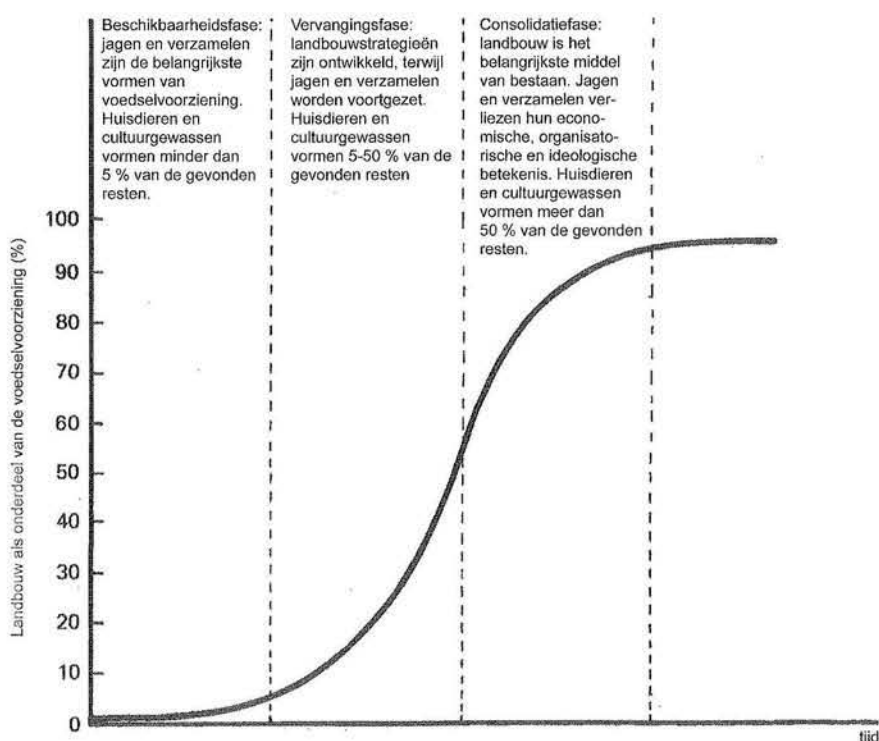

fig. 15.2

Het 'beschikbaarheidsmodel' van Zvelebil (1986) voor de overgang van jager-verzamelaars naar landbouw. De s-vorm van de curve geeft een ideale situatie weer. In feitelijke omstandigheden wordt de vorm van de curve bepaald door de lengte van de fasen. De drie fasen zijn min of meer arbitrair gedefinieerd op basis van de verhouding tussen botten van wild en van huisdieren op de woonplaatsen, met grenzen bij 5 en 50 procent.

groep van de Michelsberg-cultuur in Noord-België en Zuid-Nederland sluiten hierbij aan, maar lange grafheuvels en omgrachte terreinen ontbreken daar. De Swifterbant-cultuur, die zich tot aan de Elbe lijkt uit te strekken, toont een ander ontwikkelingstraject. Er is daar geen sprake van een ingrijpende culturele verandering bij de opname van veehouderij en graangebruik in het brede spectrum aan voedselbronnen omstreeks 4200 v.Chr., of misschien zelfs eerder. Pas omstreeks 3400 v.Chr. wordt in dit gebied deze oude culturele traditie afgelost door die van de trechterbekercultuur.

Zo is er geleidelijk aan een weliswaar nog zeer onvolledige, maar toch voldoende empirische basis ontstaan voor een eenvoudig descriptief model van deze periode, dat het geografisch en chronologisch kader van het neolithiseringsproces toont. Het laat zich goed beschrijven met een aantal begrippen dat door Zvelebil geïntroduceerd is. Hij onderscheidt drie fasen in het introductieproces van het boerenbedrijf (fig. 15.2):¹⁶

- een fase van ‘beschikbaarheid’, waarin men wel met het nieuwe bekend is, maar nog niets overneemt,
- een fase van ‘vervanging’, waarin landbouw wordt overgenomen,

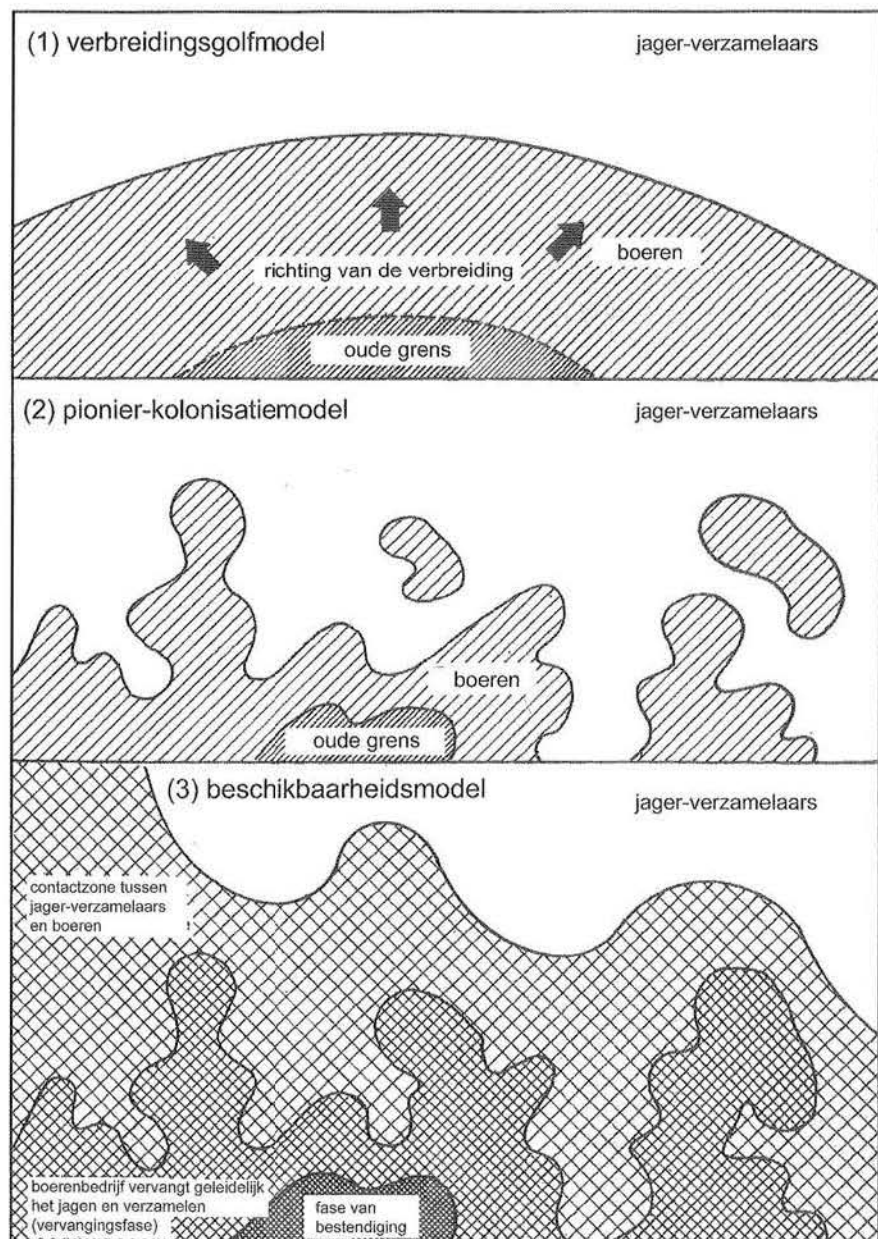

fig. 15.3

Drie ruimtelijke modellen voor landbouw-frontlijnen, naar Zvelebil 1986.

- 1 Een voortdurend opschuivende frontlijn door bevolkingstoename en migratie bij de boerengemeenschappen, het *wave of advance*-model van Ammermann en Sca-valli-Sforza.
- 2 Nieuwe nederzettingen als kernen van ontwikkeling buiten de frontlijn van de boerengemeenschap, het *pioneer settlement*-model van Dennell.
- 3 Kennisuitwisseling tussen jager-verzamelaars en boeren ter weerszijden van een frontlijn, het *availability*-model van Zvelebil.

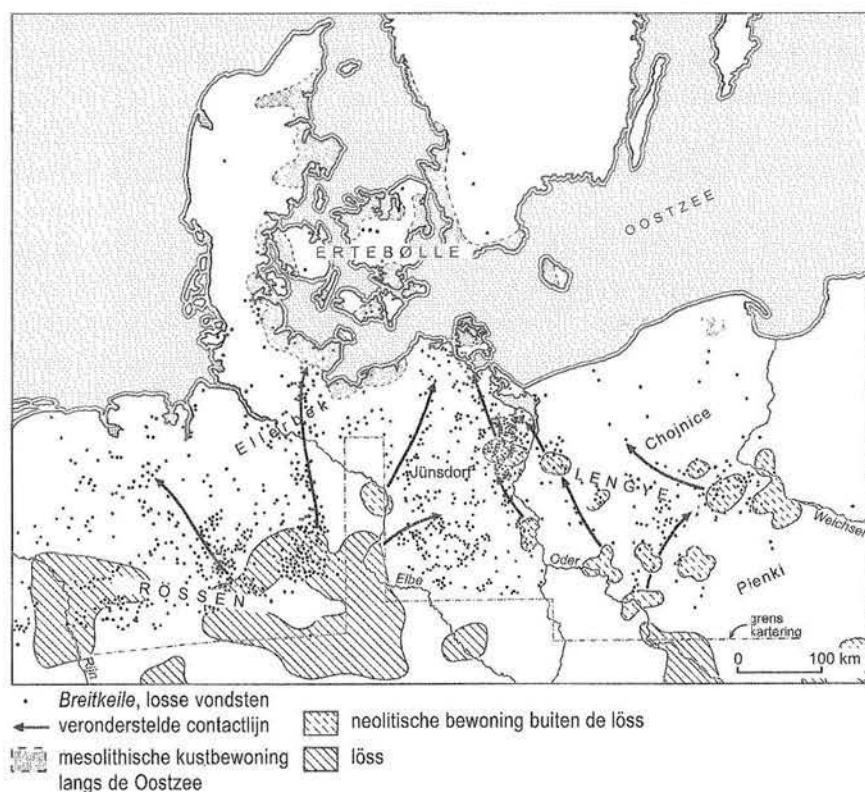

fig. 15.4

Verbreiding van Rössener Breitkeile in Noord-Europa, ten noorden van de lösszone, het resultaat van uitwisselingsrelaties tussen de noordelijke jager-verzamelaars en de boeren in het zuiden.

— een fase van ‘consolidatie’, waarin de gemeenschappen overwegend van landbouw leven.

Zvelebil stelt de grenzen tussen de drie fasen op 0 en 50 procent huisdierbotten op het totaal aan botmateriaal. Dat is natuurlijk arbitrair, maar dat geldt voor elke keuze.

Hetzelfde onderscheid is binnen één korte periode ook geografisch te maken: zones van beschikbaarheid, vervanging en consolidatie (fig. 15.3). De frontlijnen van deze zones kunnen heel scherp zijn, stationair over een langere tijd en ‘on-doorlatend’, dat wil zeggen dat de gemeenschappen ter weerszijden weinig (archeologisch traceerbaar) contact hebben gehad. In andere gevallen is het front ‘doorlatend’ en/of mobiel. Dat betekent dat contacten aantoonbaar zijn, dan wel dat het front geleidelijk verschuift. In ons geval hebben we te maken met een stationaire grens tijdens de bandkeramiek en de Rössen-cultuur, die in toenemende mate ‘doorlatend’ is (fig. 15.4). De Swifterbant-cultuur vertegenwoordigt een langdurige vervangingsfase. Deze is in Zuid-Nederland met de ontwikkeling van de Michelsberg-Noordwestgroep ten einde, en in het noorden bij het begin van de Westgroep van de trechterbekercultuur, maar rond de delta lijkt die nog tot het einde van de Vlaardingen-cultuur door te lopen. Het toepassen van deze begrippen op gemeenschappen met een complex nederzettingssysteem brengt echter problemen met zich mee. Het zou wel eens kunnen zijn dat wij in de wetlands vooral een beeld hebben van jacht en visserij en daardoor de mate van ‘neolithisatie’ onderschatten.

Met het model van Zvelebil is het verloop van de neolithisering van Noord-Europa aardig te beschrijven, maar het geeft daarvoor geen verklaring. Het is om te beginnen duidelijk dat het boerenbedrijf niet ogenblikkelijk als vooruitgang werd omhelsd, zoals de oude evolutionistische opvatting wil doen geloven. Vervolgens werden in het kader van de *New Archaeology* verklaringen gezocht in spanningen door bevolkingsdruk en later in het wegvallen van voedselbronnen door klimaatverandering.¹⁷ Geen van beide gaf evenwel een verklaring voor deze overgang in

een zeer groot, cultureel en ecologisch zeer divers gebied binnen een kort tijdsbestek. Juist een breedspectrumeconomie moet bestand zijn geweest tegen milieucalamiteiten van beperkte omvang.

De verklaring wordt momenteel vooral gezocht in een sociale acceptatie van het telen van gewassen en het houden van vee, in eerste instantie door leidende figuren, zoals familiehoofden, waardoor dit – in de sfeer van sociale competitie – snel een brede navolging kreeg. Het beheer van exotische dieren en gewassen kan evenveel hebben bijgedragen aan het aanzien van leiders zoals het bezit van fraaie bijlen uit exotisch gesteente.¹⁸ Bovendien betekende de uitbreiding van het pakket voedselbronnen een verlaging van het risico van voedseltekorten, maar dat is weer een functionalistisch argument. We moeten ons verder realiseren dat akkerbouw en veeteelt voor intensieve verzamelaars en jagers die systematisch aan wildbeheer deden, niet als iets uitzonderlijk nieuws moet zijn overgekomen, maar meer als een intensivering van de bekende praktijk. Zo was bijvoorbeeld de hond al vele millennia als huisdier bekend.

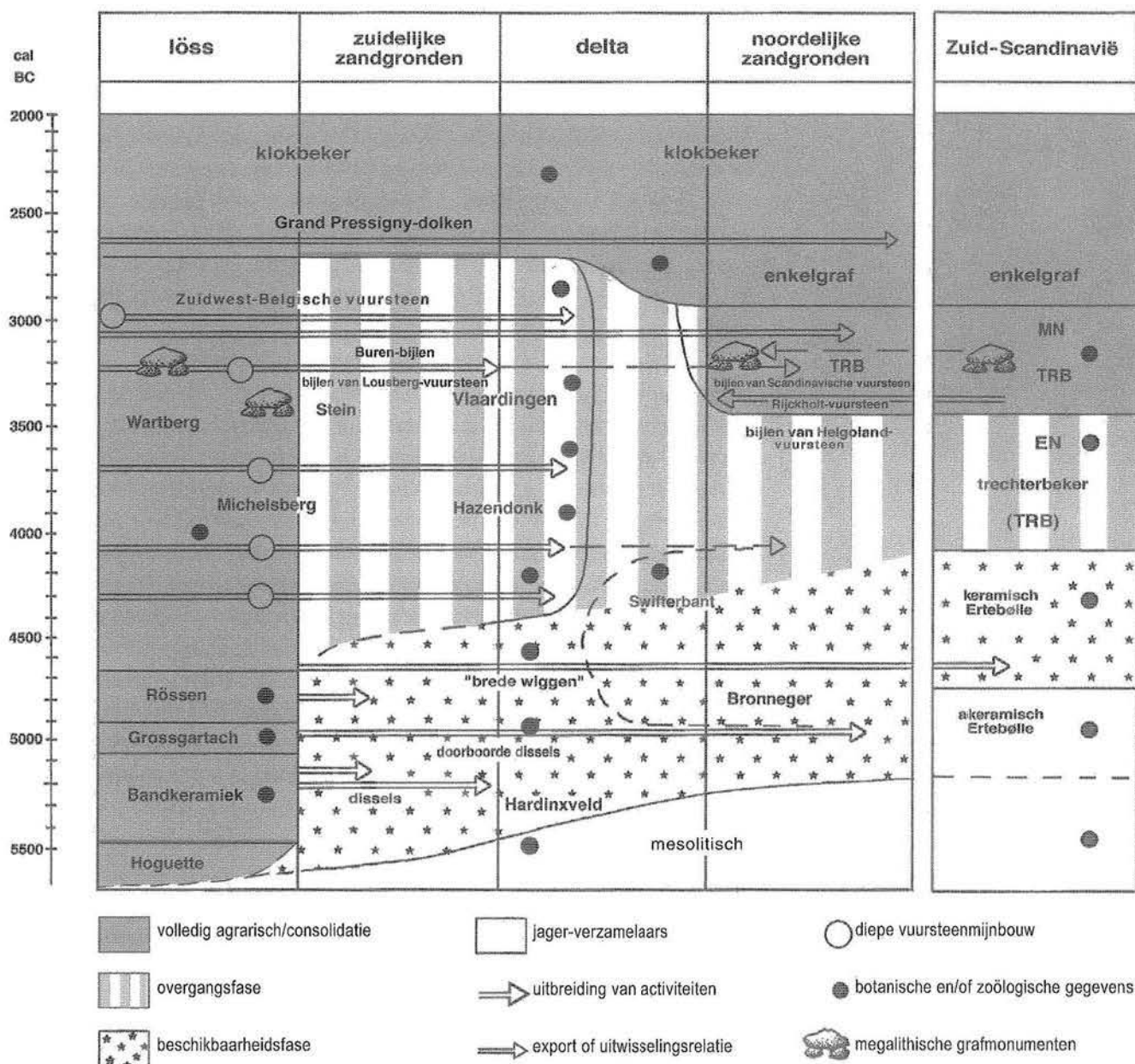
Met zo'n betoog is er voorlopig een einde gekomen aan de discussie rond de verklaring voor de overgang naar het boerenbestaan, al hebben we feitelijk met twee problemen te maken. Niet alleen met deze overschakeling, maar ook zouden we willen begrijpen hoe het komt dat men hiervóór – gedurende vele eeuwen na 5300 v.Chr. – deze stap níet maakt en met een verschillende bestaansbasis náást elkaar leeft.

JAGERS EN BOEREN NAAST ELKAAR (fig. 15.5)

Voor een inzicht in zulke situaties kunnen we te rade gaan bij recent of historisch beschreven jager-verzamelaars en de herwaardering van hun status in het zogenoemde revisionismedebat in de antropologie.¹⁹ Lange tijd werd van zulke gemeenschappen, zoals de pygmeeën, de Afrikaanse bosjesmannen en de Noord-Amerikaanse Inuït, een geïdealiseerd jagersbeeld geschetst. Daarbij werd er ten onrechte van uitgegaan dat het contact met naburige landbouwers of verder verwijderde 'hogere' culturen een recent acculturatieverschijnsel is, dat kon worden 'weggefilterd'. Sommige jager-verzamelaars blijken al eeuwen – en mogelijk millennia – nauwe banden met aangrenzende landbouwers te hebben gehad, waarbij niet alleen ideeën en goederen werden uitgewisseld, maar men incidenteel ook zelf akkerbouw of veeteelt bedreef of als 'gastarbeider' diende bij naburige boeren. Deze aanvullende activiteiten vormden een wezenlijk onderdeel van de traditionele levenswijze en lijken juist te hebben bijgedragen aan hun voortbestaan. Veel jager-verzamelaars blijken zo vrijwillig te hebben gekozen voor hun traditionele leven in plaats van over te stappen op een bestaan met onder meer een groter materieel bezit.

Het lijkt erop dat wij zo'n visie ook op de neolithische frontlijn in Noord-Europa mogen toepassen. Het principe van een symbiotische relatie die de inheemse bevolking zelf gekozen heeft, is een aantrekkelijke verklaring voor een lange 'fase van beschikbaarheid' en de even lange 'fase van vervanging' die erop volgt, inclusief de overname van sommige geselecteerde neolithische verworvenheden. Misschien heeft hierbij ook de zeer verschillende oorsprong van beide gemeenschappen een rol gespeeld, en de daarmee verbonden uiteenlopende ideologie en milieubehandeling, die uit de archeologische data naar voren komen.²⁰ Anderzijds weten we dat zeer grote cultuurverschillen, zoals die tussen Papoea's en westerlingen, geen beletsel behoeven te zijn voor een snelle acceptatie van cultuurelementen. Daarbij gaat het wel om andere vormen van contact dan hier aan de orde zijn. De laat-

mesolithische jager-verzamelaars stamden af van de Laat-Glaciële *Federmesser*- en steelspitsgroepen. Zij hadden een bestaan ontwikkeld dat was gebaseerd op de waardering van een breed spectrum aan voedselbronnen uit de rijke en gevarieerde natuur waarin zij leefden. De bandkeramische levenswijze daarentegen is te herleiden uit het zuidoosten en zal ideeën en waarden hebben opgenomen van Zuid-oost-Europese groepen. Deze ideologie wortelde uiteindelijk in de vroegste boereengemeenschappen van het Nabije Oosten. De eerste confrontatie tussen beide levensstijlen vond rond 5300 v.Chr. plaats. De bandkeramiekers selecteerden heel stereotiepe sitelocaties en creëerden in feite hun eigen microcultuurlandschappen in de dichte oerbossen, waar zij hun gespecialiseerde voedselproductie praktiseerden. Wij achten het mogelijk dat verschillen in attitude en – waarschijnlijk ook ideologie – een barrière voor de acculturatie van beide gemeenschappen hebben gevormd en het naast elkaar bestaan hebben bevorderd. Het is wel een probleem dat de laat-mesolithische gemeenschappen in Centraal-Europa in een eerder stadium van de bandkeramiek veel ontvankelijker voor het nieuwe geweest lijken te zijn.

Aan het einde van de behandelde periode vinden er ontwikkelingen plaats bin-

fig. 15.5
Schematische weergave van de relaties tussen de neolithische gemeenschappen in de lösszone (links) en die ten noorden (rechts) daarvan, zichtbaar in importen van bijzondere artefacttypen en steensoorten. Tevens is aangegeven uit welke perioden en gebieden zoologische en botanische gegevens over voedselvoorziening beschikbaar zijn.

nen het boerenbedrijf, die Sherratt gezamenlijk aanduidde met de term *secondary products revolution*.²¹ Het gaat daarbij om een verdere domesticatie van de natuur. Het is een vervolg op het temmen van dieren, namelijk het fokken op producten waarvoor de dieren niet hoeven te worden geslacht. Melk, wol, mest en trekkracht zijn de belangrijkste. We hebben al vroeg in het neolithicum indicaties voor het gebruik van wol en melk, maar pas rond 3000 v.Chr. zullen de bespannen ploeg en wagen niet alleen het agrarisch bedrijf ingrijpend veranderen, maar evenzeer de hele boerensamenleving. Het is de eerste stap in de schaalvergroting en mechanisering van de landbouw.

SAMENLEVINGSVORM

Het is niet zo eenvoudig ons een voorstelling te maken van de samenleving tijdens het neolithicum. Dit komt doordat er geen goede referentiepunten zijn waarop we een beeld kunnen baseren. Groepen als de Nunamiut en de Noordwestkust-indianen bepalen – waarschijnlijk ten onrechte – in hoge mate ons beeld van respectievelijk het laat-paleolithicum en mesolithicum. Aan de andere kant is onze voorstelling van brons- en ijzertijdsamenlevingen sterk gekleurd door de vermeende overeenkomsten tussen deze gemeenschappen en het historisch bekende boerenleven in het begin van deze eeuw. Voor het neolithicum bestaat er echter geen aantrekkelijke analogie binnen de etnografische context. Daardoor is ons beeld in hoge mate van de archeologische data zélf afhankelijk. De tuinbouwers van het Amazone- en Orinoco-bekken, van Nieuw-Guinea, Maleisië en andere uithoeken van Zuidoost-Azië beoefenen eveneens haklandbouw, maar zijn door hun tropische context minder geschikt als model voor de Noord-Europese neolithische boeren. Het meest nabij staan de oorspronkelijke indiaanse landbouwers in het noordoosten van Amerika, zoals de Irokezen.²² De meeste onderzoekers zijn daarom uitspraken over de samenlevingsvorm uit de weg gegaan. Een enkeling waagde zich aan een fantasievolle reconstructie, zoals die van de steurvissers van de Vlaardingen-groep uit de jaren vijftig (pl. 24A). Tegenwoordig hebben we mogelijk een wat romantisch beeld; de reconstructie van het boerderijtje op de duinrand van het kustgebied is te idyllisch (pl. 24B). Deze reconstructies zijn, zoals al onze archeologische interpretaties, sterk beïnvloed door de tijdgeest.

Het ontbreken van een geschikte analogie en het gebrek aan data die aanknopingspunten bieden om iets te zeggen over de sociale structuur, maken dat we weinig weten over de samenlevingsvormen en de veranderingen daarvan. Een uitzondering vormen de bandkeramische gemeenschappen, omdat we beschikken over zowel enkele grafvelden als een grote hoeveelheid gedetailleerde nederzittingsgegevens. In de grafgraven werden kleine verschillen in status en macht tot uitdrukking gebracht. Waarschijnlijk gaat het hier om *achieved status*: status die tijdens het leven verkregen is door bijzondere vaardigheden. Wij denken verder dat de opslag van de oogst geconcentreerd was bij enkele huishoudens, die hieraan een hogere positie in de samenleving ontleenden. Er zijn geen verschillen tussen mannen en vrouwen in de rijkdom aan grafgraven aantoonbaar, wel in de aard ervan. Mannen kregen voorwerpen mee die gerelateerd zijn aan de zware houtbewerking en de jacht, vrouwen aan de akkerbouw en de vruchtbaarheid. De gemeenschappen waren waarschijnlijk georganiseerd in verwantschapsgroepen: families die hun afstamming tot een gezamenlijke voorouder traceren en die bij elkaar op en rond een gemeenschappelijk erf woonden. Een aantal van zulke ‘buurtjes’ vormden een dorpsgemeenschap, enkele bijeengelegene dorpen een cluster

– zoals de Graetheide-cluster in Zuid-Limburg – en ook deze clusters hadden onderling contact. Zo is er een ruimtelijke hiërarchie te onderkennen, waaraan we sociale betekenis willen toekennen, zonder dat we die kunnen benoemen of specificeren. We vermijden dus nadrukkelijk het gebruik van het woord ‘stam’ of *tribe*. Wél is zeker dat er tijdens de bandkeramische periode sprake was van een strak geordende maatschappij, in tegenstelling tot de perioden daarna. Mogelijk hield dit in eerste instantie verband met hun kolonistenstatus, vervolgens ook met hun positie ten opzichte van de hen omringende laat-mesolithische jagers en verzamelaars.

Over de sociale aspecten van de volgende neolithische gemeenschappen is nog minder te zeggen, omdat graf- en nederzettingsgegevens zeer schaars zijn. Voor de Michelsberg-cultuur wijzen de grote, omgrachte terreinen op het bestaan van een organisatieniveau bóven dat van de nederzetting. Verder is het de huidige visie dat de grote mijnbouwcomplexen, zoals die van Rijckholt en Spiennes, niet in handen waren van de lokale groepen, maar dat een zeer ruime gemeenschap daar vrije toegang tot had.²³

Voor de Swifterbant-gemeenschappen denken we aan een voortzetting van de weinig gestratificeerde mesolithische structuur en zeker aan een geringere differentiatie dan bij de boeren in het zuiden. Pas met de trechterbekercultuur krijgen we weer enig zicht op de samenlevingsvorm. In principe lijkt het ook daarbij om weinig gedifferentieerde gemeenschappen te gaan, maar met de mogelijkheid dat individuen zich konden onderscheiden, bijvoorbeeld bij de bouw van hunebedden. De uitwisseling over lange afstanden en de rituele depositie van noordelijke rechthoekige bijlen doen vermoeden dat er inderdaad sprake was van enkelingen met een wat hogere status. Deze is voor ons niet terug te vinden in de wijze van begraven.

Het neolithicum lijkt dus gekenmerkt te worden door gemeenschappen waarin enkelen mogelijk een persoonsgebonden statuspositie hebben verworven door speciale vaardigheden. Wij denken dat de gemeenschappen georganiseerd waren

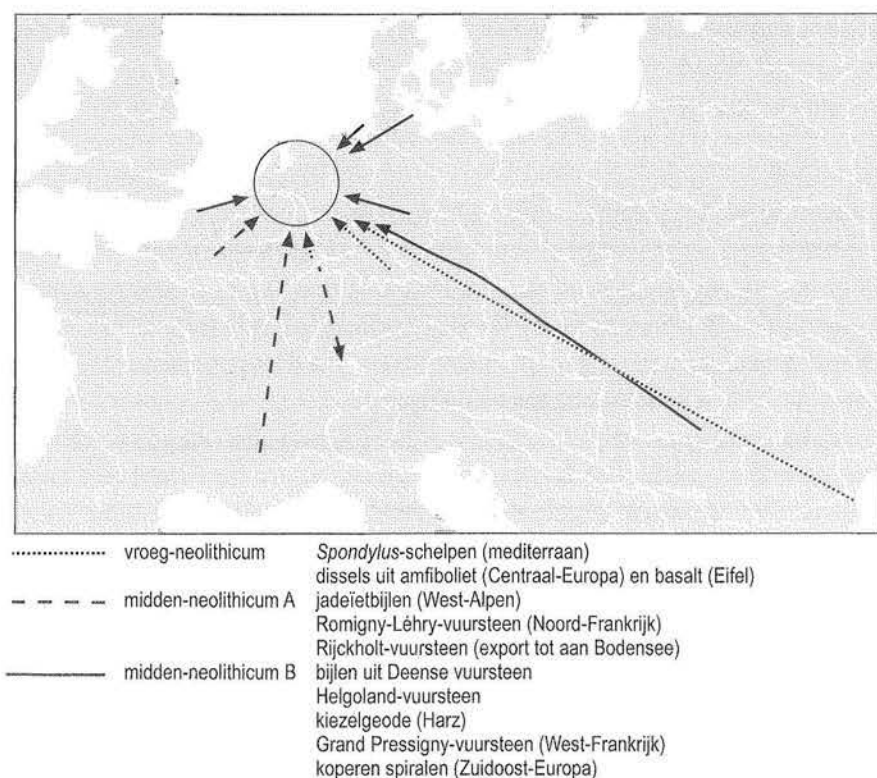

fig. 15.6

De herkomst van artefacten uit exotische, niet in de regio voorhanden materialen in het vroege en midden-neolithicum. Voor laat-neolithicum, bronstijd en ijzertijd, zie fig. 31.8.

	laat - meso	VN A LBK	VN B Rössen	MN A MK	MN B WSV	LN beker
Wommersom-kwartsiet						
'lichtgrijs Belgisch'						
Rijckholt, eluviaal						
Rullen, eluviaal						
Rijckholt, gemijnd						
Valkenburg						
Simpelveld						
Buren-bijlen						
Lousberg(-bijlen)						
terrasgrind						
Romigny-Léhry						
Grand Pressigny						

fig. 15.7
Overzicht van de dominant gebruikte
vuursteensoorten en artefacttypen in de
opeenvolgende fasen van het neolithicum in
het Benedenrijnbecken.

in afstammingsgroepen: groepen mensen die een gemeenschappelijke voorouder hadden. Pas aan het begin van de bekertijd treden er belangrijke maatschappelijke veranderingen op en zien we de tekenen van een sterkere sociale geleding.

UITWISSELINGSNETWERKEN (fig. 15.6)

Gedurende het hele neolithicum heeft er op allerlei wijze transport plaatsgevonden van materialen tot buiten het brongebied, over korte tot zeer lange afstanden, in grote tot zeer kleine hoeveelheden. De transportlijnen en de brongebieden, maar ook de wijze waarop men doelbewust artefacten uit deze materialen bestemde voor rituele depositie of grafgift, tonen ons iets van de organisatie en de sociale netwerken van de neolithische gemeenschappen.²⁴

Bij transport over korte afstanden gaat het voornamelijk om de voorziening van essentiële grondstoffen in streken waar die van nature niet voorkomen, zoals vuursteen en hardsteen voor maal- en slijpstenen in het deltagebied (fig. 15.7). Deze verzorging steunde op de eigen mobiliteit van de gemeenschap, zoals seizoentrek en speciale expedities. Voor het gebruik van vuursteen uit Maasgrinden in het zuiden, of erratisch vuursteen in het noorden, stuiten we niet op problemen. De mensen in Hekelingen gebruikten echter verse vuursteen uit een Krijtstreek, waarschijnlijk de Franse Kanaalkust, en konden daar op zó ruime wijze over beschikken, dat we aannemen dat ze direct toegang hadden tot de 150 kilometer verwijderde bronnen.²⁵

Naast de lokale grondstofvoorziening zijn er grootschaliger patronen van materialen die hun waarde vooral ontleenden aan een verre herkomst, zoals bijlen van hoogwaardige en bijzonder gekleurde vuursteen. Deze kunnen binnen de grenzen van een traditioneel cultuurgebied zijn verspreid, maar ook ver over de grenzen daarvan. Dat laatste geldt nog sterker voor materiaal dat uitsluitend een toegeschreven waarde bezit, zoals hematiet, barnsteen, git en koper.

De verbindingen in deze netwerken of 'interactiesferen' kunnen zijn onderhouden door leidende figuren in de samenleving, die – enigszins overdreven – wel met 'elite' aangeduid worden. Zulke leiders konden hun positie bevestigen door uitwisseling van exotica in eigen kring en/of het gebruik daarvan bij (rituele) depositie namens de groep die hij (of zij) vertegenwoordigde. Een andere mogelijkheid is de directe participatie van een veel groter deel van de gemeenschappen, zonder dat er van redistributie sprake was. Algemeen wordt verondersteld dat het belangrijkste mechanisme in het onderhouden van deze uitwisselingsnetwerken tussen de sedentaire, territoriaal georganiseerde landbouwgemeenschappen een vorm van kettinghandel (*down-the-line exchange*) geweest is, waarbij voorwerpen stapsgewijs, van hand tot hand, steeds verder van hun bron raakten en zo steeds exotischer en begerlijker werden. Dit staat in contrast met de distributie van exotische materialen bij jager-verzamelaars, waarbij groepsmobiliteit een dominante rol speelt. Te weinig wordt er voor de boerengemeenschappen nog gedacht aan andere, misschien minder sterk georganiseerde vormen van mobiliteit, zoals van individuen of bepaalde leeftijdsgroepen, die – als onderdeel van hun vorming – een tijd 'de wereld' intrekken en voorzien van ervaring en materiële getuigen van hun verre tochten in de gemeenschap terugkeren.²⁶

Van de grootschaliger sociale netwerken hebben wij natuurlijk maar een heel onvolkomen beeld. Alleen min of meer onvergankelijk materiaal is archeologisch te traceren, en dan vooral als het doelbewust aan de grond werd toevertrouwd, met name als grafgift of in depots. Hooggewaardeerd materiaal zal zelden zijn verloren of weggegooid.

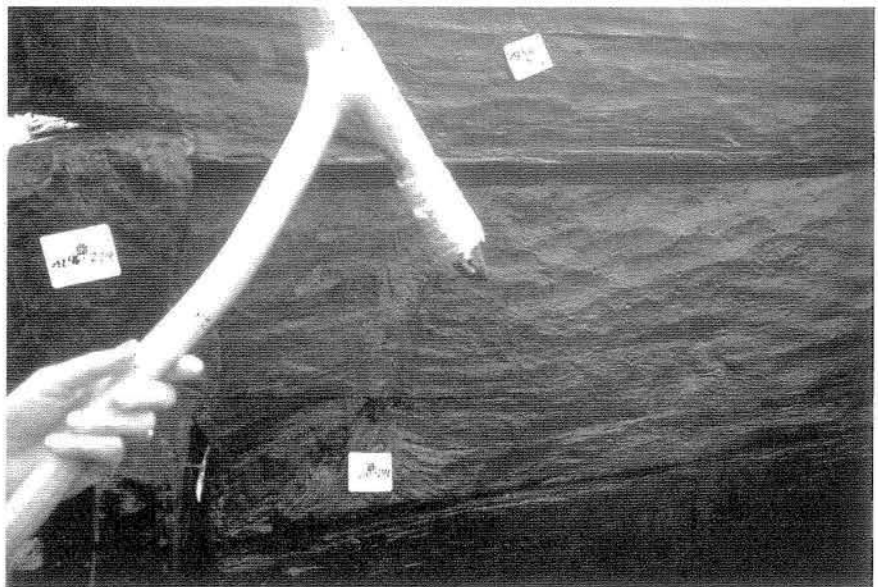
De bandkeramiekers hadden zeer lange contactlijnen, waarlangs sieraden uit *Spondylus*-schelpen, die afkomstig zijn uit de Adriatische of zelfs de Zwarte Zee, West-Europa bereikten. In het Nederrijnse gebied zijn ze door de diepe ontkalking van de löss niet behouden. Disselbijlen kwamen van minder ver, die van amfiboliet mogelijk uit Centraal-Europa, die van basalt uit de Middenrijnse gebergten en die van ftaniet en lydiet uit Midden-België en de Ardennen. Rössener *Breitkeile* werden 'doorgeruild' naar de noordelijke gemeenschappen over vele honderden kilometers (fig. 15.4).²⁷ Jadeïetbijlen werden in het midden-neolithicum vanuit de West-Alpen over heel West-Europa, tot in Schotland, verbreid. Vanuit Limburg werd Rijckholt-vuursteen verspreid tot in Hessen en incidenteel zelfs tot ver in Zuid-Duitsland. Omgekeerd verwierf men hier grote klingen uit de omgeving van Reims, uit de vuursteen van Romigny-Léhry.²⁸

In het midden-neolithicum demonstren de koperen spiralen uit het hunebed van Buinen contacten met Bohemen of mogelijk zelfs het Balkangebied. Barnsteen kan lokaal zijn gewonnen aan de kust of uit gestuwde tertiaire kleien in Overijssel. In trechterbekercontext is een Scandinavische herkomst echter niet uit te sluiten. Dat is ook bij grote brokken, zoals die in het grafveldje van Swifterbant S2, een gereede optie. Voor git wordt als bron de kust van Noord-Frankrijk genoemd, voor hematiet of rode oker het Rijnland en de Ardennen. De trechterbekermensen betrokken vuurstenen bijlen uit Zuid-Scandinavië, van Helgoland en van kiezelgeode uit de Harz, maar ook Buren-bijlen uit België.

Achter de voortdurende wisseling van exotische materialen en hun verspreidingspatronen gaat – gedurende het hele neolithicum – een continuïteit van rela-

fig. 15.8

Reconstructie van een bandkeramische dissel met op de achtergrond de wand van de waterput van Kückhoven (zie pl. 14A). De planken daarvan werden vervaardigd door stammen van zware eiken te klieven en de vlakken in vorm te disselen.

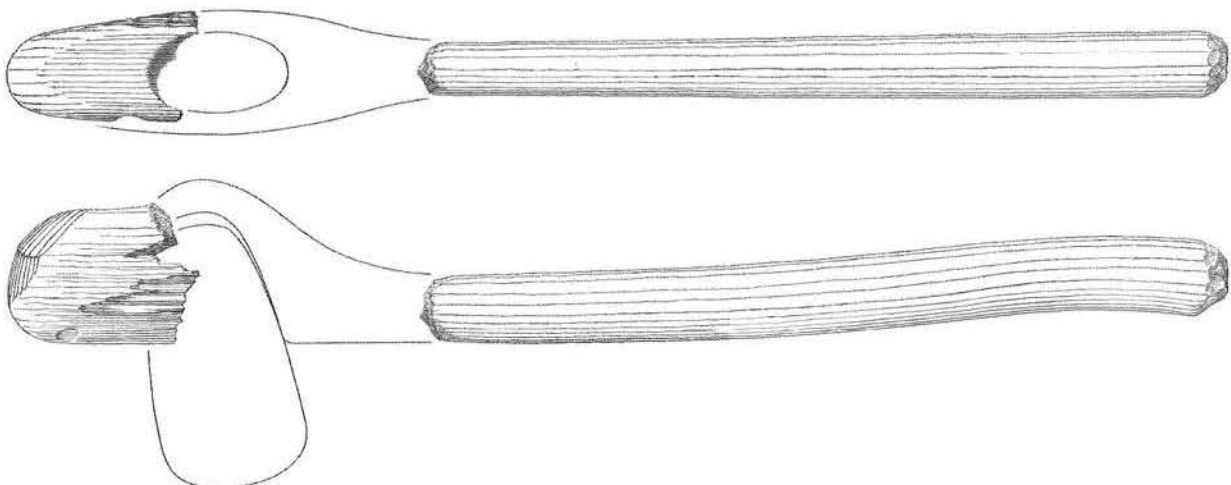
tienetwerken schuil, die ons onder meer laten zien dat alle gemeenschappen nauw met elkaar verbonden waren en dat het blikveld van de lokale gemeenschappen ruimer was dan we vaak aannemen.

TECHNOLOGISCHE ONTWIKKELINGEN

Het neolithicum is een periode van belangrijke technologische innovaties. Deze kunnen in verband worden gebracht met de gewijzigde, meer sedentaire levenswijze en met de ontwikkeling van het boerenbedrijf. Het kappen van bomen, zware houtbewerking en -constructie nemen een belangrijke plaats in: huizen, palissaden, (veen)wegen, wagens met zware schijfwielen, ploegen en last but not least de unieke bandkeramische put van Kückhoven (pl. 14A, fig. 15.8).²⁹ De bijl is voor deze gemeenschappen hét werktuig, zowel voor houtbewerking als voor het kappen. Via een aantal technische vernieuwingen, zowel van de bijlkling als van de steel en bevestiging van beide, wordt de bijl in de loop van het neolithicum geperfectioneerd (fig. 15.9). Hoewel er al in enkele mesolithische gemeenschappen (in Ierland en Zuid-Scandinavië) eenvoudige geslepen bijlen werden gemaakt, leerde men pas in het neolithicum hardsteen te zagen en te boren en het nog hardere vuursteen te slijpen. Vattingen van gewei vingen de zware klappen op en voorkwamen het splijten van de essenhouten stelen.

fig. 15.9

Handgreep en kop van twee verschillende bijlstelen uit het Vlaardingen 1b-niveau op de Hazendonk, tezamen gebruikt voor de reconstructie van een neolithische bijl. Schaal 1:4.

Tot in de bronstijd bleven vuursteen en steen van het grootste belang voor de vervaardiging van allerlei werktuigen, maar er vonden in het vuursteenrepertoire fundamentele veranderingen plaats, die een andere instelling tegenover materiaal en werktuig weerspiegelen. Het is overigens moeilijk hierbij functionaliteit en symboolwaarde te scheiden. In het vroeg-neolithicum is er sprake van een sterk gestandaardiseerd werktuigrepertoire met duidelijk te onderscheiden typen, die bovendien voor een groot deel gerelateerd zijn aan specifieke functies. Aan het begin van het midden-neolithicum gaat zo'n tool kit, nu op gemijnde vuursteen, gepaard met de productie van eenvoudige afslagen op lokaal materiaal. Dat wordt geïnterpreteerd als de voortzetting van de laat-mesolithische verhoudingen. Aan het begin van het midden-neolithicum B, rond 3400 v.Chr., vinden er opvallende veranderingen plaats, zowel in de trechterbekercultuur als in het hele Wartberg-Stein-Vlaardingen-complex. De 'import' en de klingproductie verdwijnen groten-deels of geheel, en zowel het formaat van de werktuigen als het scala aan typen wordt kleiner. De kleine afslagschrabber vormt het dominante werktuigtype. De nadruk gaat daarbij steeds meer liggen op de werkrand en niet op het totale werktuig.³⁰ Men besteedde dus minder aandacht aan de verwerving van hoogwaardige grondstoffen en aan de vormgeving van de werktuigen. Dat noch de technologie noch de waardering voor exotische vuursteen verloren was gegaan, blijkt wel uit prachtige staaltjes van vuursteenbewerking in de bekertijd: de Grand Pressigny-dolken, de Scandinavische dolken uit de vroege bronstijd en de zorgvuldig vormgegeven pijlschijven. Zo zien we in de bekertijd een dichotomie tussen enerzijds een 'nonchalante' technologie van alledag en anderzijds hoogtepunten van bewerking en vormgeving door specialisten in het vervaardigen van zeer bijzondere, prestigieuze artefacten.

Aardewerk is de eerste 'kunststof'. Het bezit andere eigenschappen dan het uitgangsmateriaal en is als zodanig een 'nieuwigheid', die wegens de breekbaarheid alleen handig was in min of meer plaatsvastе gemeenschappen. Het zal allerlei soorten containers van vergankelijk materiaal hebben vervangen of ten minste hebben aangevuld: zakken, manden, korven, houten nappen. Illustratief is in dit opzicht de opbouw uit kleirollen van het vroegste noordelijke aardewerk, die gekopieerd lijkt van de opbouw van manden en korven uit tenen en rollen plantenvezels.³¹

Het aardewerk werd de hele periode met de hand gevormd en in open vuren gebakken. Vanaf de bandkeramiek is het al van goede kwaliteit en met zorg gemaakt: regelmatig van vorm, dunwandig en goed glad afgewerkt. Dat geldt vooral voor de Rössen-cultuur, maar ook voor de Michelsberg-, de trechterbeker- en de latere bekerculturen, echter niet of in veel mindere mate voor het aardewerk van de noordelijke gemeenschappen 'in de overgang' – Swifterbant, Hazendonk 3 en Vlaardingen – en dat van 'Stein'. Daarbij gaat het om functionele en vooral heel eenvoudige potten, zowel in techniek als in vormgeving en stijl.

HOE NU VERDER?

Van het neolithicum is altijd een zekere fascinatie uitgegaan. Het gaat om samenlevingen die niet zo exotisch en ver van ons verwijderd zijn als de jager-verzamelaars uit het ijstijdvak, maar nog niet zo 'herkenbaar' als de gemengde boerenbedrijven uit de metaaltijden. Het is ook een periode van grote veranderingen en belangrijke innovaties (de uitvinding van het wiel bijvoorbeeld!), waarin binnen een vrijwel ongerepte natuur de eerste 'cultuurenclaves' worden ingericht. Over deze periode van ruwweg drie millennia hebben we nu langzamerhand een chronologisch en

geografisch overzicht. De enorme hiaten tussen bandkeramiek en trechterbekercultuur zijn ten minste in materieel opzicht opgevuld met de uitbreiding van al lang bekende culturen tot binnen de Nederlandse landgrenzen (zoals Rössen en Michelsberg), er zijn geheel nieuwe eenheden ontdekt (zoals La Hoguette en Limburg), die de neolithische wereld gecompliceerder en tegelijk boeiender maken, en er is een aantal fenomenen gedefinieerd die specifiek zijn voor de Lage Landen, zoals Vlaardingen/Stein, Swifterbant en Hazendonk 3. Dit alles is echter gebaseerd op een zeer beperkt aantal sites en een nog geringer aantal reguliere opgravingen. Toch zijn de lacunes in het schema nu te overzien. Een belangrijke handicap en bron van frustratie bij het opstellen van een synthese blijven de enorme kwalitatieve verschillen tussen de onderscheiden fasen en regio's: het veelal ontbreken van graven en nederzettingsstructuren en daarmee van informatie die deze bronnen kunnen leveren, alsmede de beperking van ecologische en biologische bronnen tot de delta en enkele gelukkige situaties daarbuiten. De vertaling van het descriptieve model (wat, waar, wanneer?) in een dynamisch model is vooral een worsteling om deze ongelijkheid en tekortkomingen in de basisgegevens te verdisconteren. We menen nu toch de ontwikkelingen, de transformatieprocessen, enigszins te herkennen. Er tekent zich een spanningsveld af tussen zuid en noord, tussen zuidelijke boeren en noordelijke jager-verzamelaars. Beide groepen zijn betrokken in een langdurig proces van wederzijdse beïnvloeding en ingrijpende verandering, die het hele neolithicum in beslag neemt. Ondanks de tastbaarheid en herkenbaarheid van de hunebedden en vuursteenmijnen en de 'historische ervaringen' die sommige verbluffende vondsten in de delta ons bezorgen,³² zijn we ons meer en meer bewust van de originaliteit van deze gemeenschappen en hun onderlinge relaties, waarvoor de etnografie ons nauwelijks referenties kan bieden. Toch geven juist antropologische overwegingen ons een handvat om te begrijpen waarom processen zich zo afspeelden als wij die menen te kunnen reconstrueren, en waaróm het 'neolithisatieproces' ogenschijnlijk zo traag verliep.

We kunnen niet veel anders doen dan door te gaan op de ingeslagen weg, namelijk opportunistisch te profiteren van ontdekkingen en de sitegebonden informatie in te bedden in thematische en regionale studies.³³ Daarnaast is de inzet van botanische en zoölogische capaciteit onontbeerlijk en blijkt gebruikssporenonderzoek van vuursteen zowel in de informatiearme upland-situaties als in de wetlands uiterst informatief. Nieuw regionaal onderzoek zou zich vooral moeten richten op de voormalige randzones van de delta, die nu bedekt zijn met ettelijke meters holocene afzettingen. Nieuwe thematische onderzoeken zouden plaats moeten vinden op het terrein van de aardewerktechnologie, residu-analyse in combinatie met gebruikssporenonderzoek, het traceren van vuursteenbronnen en de verdere systematische bestudering van het rijke vondstbestand aan bijlen. Naast het werk aan de materiële basis heeft het neolithicum-onderzoek in de laatste jaren ook in hoge mate geprofiteerd van theoretische beschouwingen die ons anders doen kijken naar de relaties tussen boeren en jagers – ook anders naar de betekenis van de archeologische resten van de materiële cultuur en kritischer naar de relaties tussen wat we archeologisch feitelijk bezitten en wat er eens is geweest.

NOTEN

I Al in 1965 kritiseerde Binford het normatieve karakter van het archeologische cultuurbegrip. Hodder (1977, 1982b) toonde aan dat etnische groepen op verschillende wijze uiting geven aan hun sociale identiteit. Naast het normatieve aspect is het probleem van de

begrenzings van culturen aangevoerd, want het courante vondstbeeld dicteert sterk waar grenzen getrokken worden en de optiek van de onderzoekers bepaalt waar bij overgangsvormen de grenzen worden getrokken.

- 2 Van der Waals 1969.
- 3 Hodder 1985.
- 4 Raemaekers 1999.
- 5 Hodder 1990.
- 6 Binford 1982.
- 7 Nergens tekenen de bandkeramische nederzittingsclusters zich zo duidelijk af als in het geval van de Graetheide, en vaak zijn ze niet of nauwelijks te herkennen. Bij de Rössen-cultuur is dit laatste steeds het geval. Kennelijk is de ruimte gelijkmatiger benut en zijn de 'lege' zones opgevuld op een wijze zoals door Kruk (1980) is vastgesteld bij de opeenvolging bandkeramiek-Lengyel in Klein Polen.
- 8 Het begrip 'stam' wordt hier in de meest algemene zin gebruikt als aanduiding van een regionale groep met gemeenschappelijke identiteit en een beperkte sociale differentiatie.
- 9 De ontdekking van de agrarische Hazendonk 3-nederzettingen te Rijswijk en Wateringen (site 4) (Raemaekers 1999) bevestigt dit idee, alsmede de opvatting dat de oudere nederzettingsspatronen sterk zijn vertekend door conserverings- en ontdekkingsfactoren. Ook de lange continuïteit in het gebruik van de donken en van locaties als P14 is een argument voor een weinig veranderlijk nederzettingssysteem.
- 10 De grote verschillen in vuursteenherkomst op de diverse Vlaarding-woonplaatsen vormen een sterk argument om deze te zien als meer met het eigen achterland dan met elkaar verbonden (Van Gijn 1990; Louwe Kooijmans 1987, 1993).
- 11 Enkele voorbeelden zijn: Hoogevaart (zuidelijk Flevoland, laat-mesolithicum/Swifterbant 1, Hogestijn e.a. 1995); P14 (Noordoostpolder, Swifterbant 3 tot enkelgrafcultuur, Ten Anscher/Gehasse 1993, Gehasse 1995), Stenendam en Bornwird (Friesland, trechterbeker-enkelgrafcultuur, Fokkens 1982), Gassel en Kraaienberg (Noord-Brabant, Hazendonk 3 en Noordwest-Michelsberg, Verhart/Louwe Kooijmans 1989; Louwe Kooijmans/Verhart 1990).
- 12 Hoewel Verhart (1992) in het geval van Haamstede aan het alternatief – zomerbasisnederzetting – de voorkeur geeft.
- 13 Zoals Bergschenhoek, Hazendonk, Hekelingen III fase 3 (klokbe-ker), Vlaardingen-fase 2 (klokbe-ker), Oldeboorn (Louwe Kooijmans 1993b).
- 14 Thomas 1988, 1991.
- 15 Madsen 1986.
- 16 Zvelebil 1986a.
- 17 Ammerman/Scavalli-Sforza 1973; speciaal in een Deense regio door Paludan-Müller 1978; Rowley-Conwy 1984.
- 18 Bender 1978; Thomas 1988.
- 19 Zie o.a. Lee 1992; Schrire 1984; Solway/Lee 1990; Stiles 1992.
- 20 Louwe Kooijmans 1998.
- 21 Sherratt 1981, 1983.
- 22 Deze Late Woodland-indianen en hun historische opvolgers bezaten geen andere huisdieren dan de hond. Zij woonden in grote gemeenschapshuizen. Dorpen en velden, waarop maïs, bonen en pompoenen werden geteeld, lagen op opengekapte plekken in de bossen en waren met palissaden omgeven (Ellis/Ferris 1990; Tuck 1971).
- 23 De Grooth 1991.
- 24 Met name in Australië heeft ethnohistorisch onderzoek plaatsgevonden naar de sociaal-culturele betekenis van uitwisselingsnetwerken (o.a. McBryde/Harrison 1981). Bradley/Edmonds 1993 is een boeiende case study over het mijncentrum van Great Langdale (Noord-Engeland) en het achterliggende sociale netwerk.
- 25 Van Gijn 1990: 97-132.
- 26 In o.a. Kelly 1992 en Shott 1986 worden verschillende vormen van mobiliteit vanuit archeologisch perspectief besproken.
- 27 In Nederland vanuit het Rijnland, vanuit Saksen tot in Denemarken en Zuid-Zweden (Van der Waals 1972; K.-H. Brandt 1967).
- 28 Polman 1996.
- 29 Weiner 1992.
- 30 Van Gijn 1998.
- 31 Vergelijk de kunststofkopieën van traditionele vormen in onze eeuw.
- 32 De 'historische ervaring' is een geschiedfilosofisch begrip (zie Ankersmit 1993). Historische documenten – ook archeologische – kunnen voor ons zó herkenbaar zijn dat het tijdsverschil tussen toen en nu lijkt te zijn weggefallen. Het gaat dan om begrip van het verleden op grond van een gemeenschappelijk menszijn. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de kampplaats van Bergschenhoek (Louwe Kooijmans 1987), hoewel daar bij nader inzien belangrijke vragen open blijven staan.
- 33 Zo is er een aantal regionale projecten in uitvoering: het Maasdal-project (Wansleebe/Verhart 1990, 1992), het donkenproject (Verbruggen in voorbereiding) en het 'natte hart van Holland'-project (Ten Anscher/Gehasse 1993).